

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE

Provocări ale dezvoltării personalității în secolul XXI.

Supoziții privind arta de a trăi la Wilhelm Schmid.

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Muscă Vasile

Student-doctorand:

Wagner Consuela

2015

CUPRINS

Introducere.....	4
1. Dezvoltarea personalității – clarificarea conceptului.....	7
1.1. Noțiunile de „dezvoltare” și „personalitate” în psihologie.....	7
1.2. Conceptul de maturitate a personalității.....	9
1.3. Factori de influență asupra formării personalității la vârsta copilăriei și a tinereții.....	11
1.4. Factori de influență asupra dezvoltării personalității la vârsta adultă.....	20
1.5. Rezumat.....	27
2. Fenomenele de dezvoltare a societății în secolul XXI: șanse și riscuri.....	29
2.1. Generalități.....	29
2.2. Omul individualist: autorul propriei vieți.....	31
2.3. Omul „adaptat” și globalizarea.....	34
2.4. Omul “epuizat” versus digitalizarea și mediatizarea.....	37
2.5. Omul „flexibil”: antreprenorul angajat.....	40
2.6. „Copii libertății”: societatea multioptională.....	42
2.7. Omul „în formare” într-o societate bazată pe cunoaștere și informare.....	45
3. Provocările secolului XXI în dezvoltarea personalității.....	47
3.1. Privire rezumativă retrospectivă.....	47
3.2. Privire prospectivă.....	53
4. Filosofia artei de a trăi la Wilhelm Schmid.....	56
4.1. Scurt istoric al filosofiei artei de a trăi.....	56
4.2. Filosoful Wilhelm Schmidt: o biografie scurtă.....	71
4.3. Motivarea filosofiei artei de a trăi la Wilhelm Schmidt.....	72
4.4. Caracteristicile de bază ale filosofiei artei de a trăi la Wilhelm Schmidt.....	81
4.5. Privire critică retrospectivă.....	87

5. Supozitii selectate privind arta de a trăi la Wilhelm Schmidt.....	93
5.1. Un diagnostic al timpului și arta de a trăi în secolul XXI.....	93
5.2. Atitudinea față de contradicții și libertate.....	97
5.3. Filosofia artei de a trăi și formarea identității.....	102
5.4. Atitudinea față de opțiunea de alegere și capacitatea decizională.....	105
5.5. Pedagogia filosofiei artei de a trăi.....	113
5.6. Echilibrul între lumea interioară și cea exterioară.....	117
5.7. Atitudinea față de noile tehnologii și mass-media.....	121
6. Considerație finală.....	125
6.1. Artă de a trăi ca disciplină filosofică reabilitată.....	125
6.2. Considerații practice.....	127
6.3. Relevanța filosofiei artei de a trăi.....	131
Bibliografie.....	134

Cuvinte-cheie:

dezvoltare, personalitate, factori de protecție și risc, diagnostic al timpului, sensul vieții, individualism, globalizare, flexibilitate, pluralism, multioptionalitate, realizarea de sine, media și tehnologii noi, neoliberalism, formarea identității, coerență, dezorientare, arta de a trăi, popular vs. filosofic, normativ vs. optativ, contradicții, libertate, alegere personală, educație, alt modernism, grija de sine, înțelepciune/rațiune, interesul personal, formarea de sine, estetica existenței, conducere autonomă vs. heteronomă, echilibru.

REZUMAT

Schimbarea vizibilă a societății vestice începând de la mijlocul secolului XX cuprinde nu doar procese economico-tehnologice, ci și procese politice și socio-culturale. Punctul de plecare al acestora îl reprezintă progresul științific și tehnologic. Cu cât acest progres avansează mai repede și netransparent cu atât mai puternică apare nevoia după o interpretare concretă a direcției, tendințelor și dimensiunilor acestuia.

Pe acest fond s-a născut și tema acestei lucrări, care are ca obiect de cercetare *“dezvoltarea personalității umane”*. Obiectivul lucrării este relația dintre două întrebări: *prima*, referitoare la posibilitățile și riscurile în dezvoltarea personalității pe baza provocărilor socio-culturale din secolul XX, iar *a doua*, referitoare la o filosofie a artei vieții ca un răspuns posibil la aceste provocări. Din această relație se naște întrebarea finală: în ce măsură și în ce condiții poate filosofia modernă a artei vieții să ofere într-adevăr răspunsuri competente la o problemă psihologică, - întrebare ce necesită clarificare.

Deja titlul indică caracterul interdisciplinar al lucrării, care încearcă să apropie psihologia și filosofia, pentru ca astfel să se obțină un plus de valoare în perspective și abordare. Folosind metoda analizei teoretice, tema lucrării va fi dezbătută în patru capitole și două reflecții finale rezumative. Primele două capitole au un caracter psihologic, în timp ce ultimele două – unul filosofic.

Primul capitol se ocupă cu conceptul de dezvoltare al personalității, cu încadrarea terminologică a acestuia precum și cu factorii importanți de influență. Devine vizibil faptul că lucrarea pornește de la premiza unei noțiuni dialectice de “dezvoltare” a individului, care se definește prin interacțiunea cu factorii biologici, psihici, socio-culturali și de mediu. Direcția dezvoltării¹ vizează domeniile de gândire, simțire și acțiune unde se înregistrează pierderi, progrese sau stagnări. Astfel că direcția dezvoltării se dovedește a fi dependentă de context².

Noțiunea de “*personalitate*” definește și rezumă în această lucrare dimensiunile de dezvoltare. Astfel că vor fi analizate atât eventuale schimbări ale aspectelor cognitive (percepție, structura de gândire, capacitatea de concentrare, atitudini etc.), motivaționale, emoționale (sentimental, valorii personale, de eficiență personală, de reglare al emoțiilor,

¹Conform întrebării: ce este mai bun, mai de calitate, mai demn de urmat? (vezi Flammar 2009. 19.)

²Concepția de bază despre om (Miller 1993. 39), evaluarea morală și contextul cultural-ideologic creează idei diferite referitoare la direcția dezvoltării. (Oerter / Montada 2008.)

etc.) cât și sociale, precum și al competențelor care aparțin de acestea, atât de-a lungul vârstei cât și în contextul schimbărilor sociale și al resurselor personale. (vezi Oerter / Montada 2008. 17).

O condiție materială favorabilă, un stil de educație adecvat, o relație pozitivă, stabilă și sigură față de părinți sau persoane de referință, o viață cotidiană structurată și organizată, precum și un cerc de persoane apropiate în afara familiei ca suport social – constituie *factori de protecție* în dezvoltarea copiilor și a tinerilor; lipsa cărora contribuie la acumularea factorilor de dezechilibru. (Meyer-Probst/Teichmann 1984. 269; Lohaus / Vierhaus 2013. 242 et seq.)

În funcție de categoria de risc se deosebesc trei grupe diferite. Prima categorie o constituie factorii riscului de *suprasolicitare*, precum așteptări ireale față de copil, reacții de stres, emoții extreme sau ambivalente, situații de conflict familial, ce produc o atmosferă emoțional-labilă și care influențează dispoziția sufletească și sistemul de autoregulare al copilului. (Meyer-Probst/Teichmann 1984. 271-273) A doua grupă este reprezentată de factorii de risc determinați de *subsolicitare* și forme de deprivare. Lipsa de informații și stimuli poate conduce la o formare nediferențiată cerebrală. A treia grupă constă într-o socializare *generatoare de conflict*, care nu produce imediat dereglări cerebrale, ci conduce mai târziu spre conflicte sociale la nivel de comportament. (idem. 271-273)

.Dacă dorința de dezvoltare personală reprezintă o nevoie personală la adulți – acest lucru depinde de concepția proprie despre om și de sine. (Rattner 2006. 12) Devine clar faptul că mulți oameni nu pot să traducă în viață în mod pozitiv această nevoie. (Kaminski 2014. 317 et. seq.) În acest sens se dovedește importanța reducerii blocadelor atât interioare cât și exterioare, pentru activarea impulsului de dezvoltare continuă. (Rattner 2006. 13-14)

O personalitate sănătoasă se definește în final prin *echilibrul* balansării între nevoile personale și așteptările societății. Acesta poate astfel să-și susțină punctul propriu de vedere în fața majorității și în același timp să-și retragă propriile nevoi și interese în favoarea grupei. În acest context se face referire la un echilibru al valorilor. (Pflüger în Müller / Santini-Amgarten 2006.)

Această maturitate personală și libertate de decizie în vederea realizării de sine a constituit și obiectivul de bază al revoluției culturale din secolul 20. Secolul al 21-lea însă este marcat de contradicții: pe de o parte există multe șanse și posibilități, pe de altă parte sunt riscuri, limite și pericole. (Frankenberg/Meyer 2008. 12). Descrierea acestor fenomene importante, care au consecințe evident psihologice și implicații adânci asupra indivizilor și a organizării vieții acestora are loc în *capitolul al doilea*. În continuare cititorul va fi confruntat în *al treilea capitol* cu o realitate nu doar sociologică, ci și psihologică, caracterizată de o diversitate de posibilități de realizare personală, dar și de teama de atașament, de deficite de orientare, nesiguranță în comportament, flexibilitate, constrângere, lipsă de obiectiv, precum și încercări de compensare emoțional-negative.

În procesul continuu de schimbare al societății în secolul al 21 - lea, individul este constrâns să *se adapteze* în mod continuu la ceea ce este “nou” și să-și redefinească și să-și readapteze identitatea. Individul trăiește și suferă astăzi sub dictatul așa-numitei libertăți, a sentimentului de a fi singur responsabil pentru propria viață, fapt care necesită inițiativă și putere mentală. (Heinzlmaier 2013. 22) Integrarea împrejurărilor noi de viață în imaginea și conceptul propriu, menținerea continuității biografice într-o lume în schimbare, reprezintă un proces obositor. În plus mai intervin și complexitatea crescândă, segmentarea și contradicția fenomenelor sociale, care fac practic imposibilă păstrarea unei identități coerente. “Criza de identitate” din perioada tinereții devine un fenomen adult permanent. (Faltermaier et.al. 2002. 67) În acest context se vorbește despre pierderea de sine, despre secesiunea și reducerea vieții la o clipă. (Kirsch în Kreyher / Böhret 1995. 316)

Conceptul de *identitate*³, relația între continuitate și schimbare joacă un rol central în dezvoltarea personalității la vârsta adultă. Toate teoriile *clasice* legate de formarea identității indică asupra unui element de bază constant, continuu, contextualizat și coerent, ce caracterizează o dezvoltare reușită a identității. În contrast cu acestea, teoriile *moderne* pleacă de la premiza echilibrării cerințelor și așteptărilor moderne, în parte ambivalente, unde tocmai elementul de schimbare reprezintă constanta în conceptul de identitate (Pörnbacher 1999. 185) Sub presiunea imperativului continuu spre progres se observă impunerea concepției de dezvoltare a identității prin intermediul unei dezvoltări personale

³ Identitatea este descrisă ca un proces de percepție și reflecție personală referitor la continuitatea proprie în cadrul dimensiunii social-biografice. (Faltermaier et al. 2002. 64-65.) Haußer face diferența între o componentă cognitivă (conceptul de sine), una emoțională (sentimentul valorii personale) precum și una motivațională (convingerea de control), la care se poate alătura și o componentă fizică. (Haußer 1995. 66)

continue – în locul coerenței și continuității- care are ca scop o bulversare sufletească în sensul dinamizării psihice. (Klages în Kreyher / Böhret 1995. 19)

Contrar poziției lui Inglehart, care susține teoria postmaterialistă⁴, H. Klages pornește de la premiza unei *sinteze* între valorile de responsabilitate și de împlinire personală în cadrul căreia, ambele categorii de valori vor ocupa un nivel mediu. (Klages 1988. 58) Și totuși Klages se îndoiește de faptul că într-adevăr majoritatea indivizilor va reuși să echilibreze aceste categorii de valori și să realizeze un echilibru între principiul realității și principiul plăcerii. (1988. 147) În procesul de sinteză a valorilor se fac în prezent vizibile valorile postmaterialiste sub influența neoliberalismului⁵ într-o formă dezavantajoasă, în sensul unui hedonism individualist și consumist. (Heinzlmaier / Ikkrath 2013. 94)

Sarcina ce revine individului, de a se orienta în multitudinea de concepte de viață și valori, de a le evalua într-un mod critic și detaliat, respectiv de le a reflecta și în final de a se decide pentru un model de viață propriu – necesită o mulțime de *competențe personale*, ca de ex.: capacitatea de a analiza și sintetiza, de gândire sistematică, de reflecție personală, capacitatea de decizie etc. În plus necesită mai multe *resurse* sociale și materiale, care de regulă sunt inexistente precum și un cadru valoric-politic, ce permite o acționare activă în poziții de responsabilitate. (Klages 1988. 147)

Procesul de individualizare și tranziția societății prezintă nu doar o provocare la nivel *cognitiv*, în sensul unei activități de sinteză, de orientare și de stabilire a identității, ci implică și o provocare la nivel *emoțional*. Astfel că își fac simțită apariția și sentimente de nesiguranță, de neliniște, de suprasolicitare și presiune emoțională, deoarece mulți adulți din ziua de astăzi au fost socializați pentru un alt mediu social, fapt ce implică în prezent nevoia de resocializare.

În cadrul procesului de individualizare se constată dizolvarea formelor sociale existente, ca de ex. a familiei extinse sau a unui loc de serviciu fix. Aceasta conduce la flexibilizarea, diversificarea și independența modelului de „biografie normală”.

⁴ Termenul de „Postmaterialism” a fost formulat de către R. Inglehart, prin intermediul căruia el caracterizează generația tânără ca fiind purtătoarea valorilor „noi”: creativitatea estetică, realizarea personală, ocrotirea naturii, etc. (Inglehart 1989. 90f.)

⁵ Neoliberalismul a fost formulat în anul 1938 de către Bernard Lavergne și a caracterizat la început un nou liberalism ca o a treia alternativă anticomunistă și anticapitalistă. În anii 1970 termenul de neoliberalism a fost reactivat și schimbat ca și însemnătate. Astăzi se folosește acest termen de regulă ca sinonim pentru un „fundamentalism comercial.” (www.de.wikipedia.org/wiki/Neoliberalismus)

Constrângerea spre flexibilizare aduce cu sine însă nu doar o paletă mai mare de opțiuni și libertăți personale, ci și o pierdere în stabilitatea și protecția socială, care provoacă un sentiment de *dezechilibru și destabilizare*.⁶ (Beck-Gernsheim 1983. 307-340.) Pe baza multitudinii de opțiuni se naște în lumea modernă o presiune biografică decizională. Anterior nu a existat această paletă de posibilități, însă datorită socializării într-o biografie normală s-a avut parte de o eliberare decizională și în același timp de o protecție la nivel social. (Faltermaier et.al. 2002. 74) Astăzi, în societatea modernă, nu se mai înțelege nimic de la sine și fiecare decizie pentru o opțiune aduce cu sine renunțarea la multe alte opțiuni. (Keupp 1999. 56) Ideea unei societăți „*multioptionale*” se dovedește a fi de regulă o iluzie, care funcționează de excepție doar în anumite cercuri sociale, unde indivizii dispun de un capital financiar și social ridicat. (Nolte 2006. 18-19)

Cerințele înalte legate de capacitatea de *autoconducere*, unde “controlul intern” trebuie să înlocuiască “controlul extern inexistent” (Beck 1997b. 212) conduc nu numai la îndoială, nesiguranță, stres și frustrare, ci și la strategii de *comportament neproductive*, unele chiar distructive: evitarea conflictelor și a criticii, adaptarea la cultura de masă, o reacție pasivă în loc de una activă sau un comportament de evadare în cercuri fundamentaliste respectiv într-o atitudine de consum. Se percepe o insistare continuă spre adaptarea față de schimbările ce au loc într-un ritm tot mai alert și spre acceptarea riscurilor. În loc ca individul secolului al XXI-lea să acționeze în mod conștient în fața solicitărilor aparente, acesta este în stare doar să reacționeze față de cerințele comerciale. (Hetzl în Gamm 2004. 133) Modul de a „*funcționa*” în viață, adică de a „*reacționa*” simplu, fără cooperare, reduce într-adevăr teama față de existență – deoarece totul este ritualizat - diminuează însă în același timp conștiința de sine până la desființarea completă a sensului vieții.⁷ (Ritz-Schulte / Hucklebrink 2012. 56-57)

Și domeniul profesional la rândul său, formulează criterii și cerințe înalte, până la constrângeri în vederea optimizării personale a individului. Noile standarde de bază pentru „*antreprenorul angajat*” (“Arbeitskraftunternehmer”) pretind pe de o parte o orientare

⁶Analiza socială constată că în societatea vestică modernă statul își retrace tot mai mult garanțiile de siguranță. Domeniile sociale ca educația sau ajutorul social devin tot mai mult dominate de stardadele economice. “Riscurile vieții se reindividualizează” (Opp/Fingerle 2007. 8) – ceea ce conduce la creșterea nesiguranței în ce privește conducerea vieții.

⁷Crize de sens al vieții precum și sentimentul de nemulțumire se răspândesc tot mai mult. Prin instrumentalizarea relațiilor interumane se observă o reducere a calității acestora și o creștere a singurătății. Căci o mulțime de cunoștințe superficiale iau locul relațiilor de prietenie profunde.(Heinzlmaier 2013. 157ff.) În acest context se discută despre o sărăcire emoțional-socială.

productiv-activă și o valorificare comercială a individului în ce privește calitățile și realizările proprii, ca de exemplu, capacitatea de *autoorganizare* a propriei vieți și a biografiei, *de management* și delimitare a identității precum și dispoziția de specializare profesională continuă și de dobândire a *competențelor sociale*. Pe de altă parte nu se urmărește din nefericire dezvoltarea și promovarea acestui ideal clasic de personalitate și educație în programele pedagogice, ci dimpotrivă perioada de școlarizare se reduce și se adaptează ca și conținut cerințelor din domeniul economic. (Voß în Gamm et.al. 2004. 154-155)

Devine tot mai clar faptul că influența tranziției sociale are un impact mai mare asupra perioadei între copilărie și vârsta adultă tânără, deoarece acest spațiu de timp reprezintă o etapă marcantă în domeniul valorilor și al atitudinilor. (vezi Alwin 1995) În această privință detraditionalizarea și individualizarea părinților cu orientare profesională are consecințe și asupra *socializării copiilor*. O juxtapunere ambivalentă este reprezentată de dezmembrarea social-emoțională a structurilor familiale în timpul sublinierii accentuate a calităților „sociale” în domeniul profesional. Dezvoltarea competențelor sociale în copilărie presupune însă existența unui cadru familial sustenabil, lucru ce astăzi se dovedește a fi rar. (Evers 2000. 108)

Calificarea pentru o *personalitate puternică* în societatea de astăzi implică capacitatea de a se descurca într-o lume în continuă schimbare și de a-și găsi și clarifica un sens și obiective de viață proprii. Individul trebuie să-și creeze în mijlocul unei oferte pluraliste de sens și valori o ideologie proprie, ce constă din conceptul de sine, conceptul despre lume, un concept personal de valori și o imagine a societății. Această provocare reprezintă o povară mare pentru adulții tineri, fapt ce conduce la creșterea consumului de droguri și a cazurilor de depresie. O personalitate puternică, ce dispune de o conștiință de sine puternică și profesionalitate, trebuie și poate să facă față provocărilor și contradicțiilor secolului XXI. (Pflüger în Müller/Santini-Amgarten 2006. 188) Totuși astfel de competențe personale și sociale complexe se pot dezvolta numai într-un context de relații reflectate și pozitive.

Din nefericire perioada de școlarizare a tinerilor în societatea vestică-modernă nu este percepută în acest context ca o șansă, ci din contră ca un factor de risc în ceea ce privește standardele școlare și nesiguranța profesională ulterioară. Acest lucru este vizibil și în faptul că majoritatea tinerilor frecventează școala fără o participare emoțională, iar

scopul în sine nu este perceput ca o sursă de apreciere sau de dezvoltare personală. (Pörnbacher 1999. 189) Astfel că în același timp apare și necesitatea *transformării* sistemului de educație într-un factor protector în dezvoltarea personalității.

În principiu este vorba în cadrul dezvoltării societății prezente de *echilibrul* între societate și individ, între solidaritatea socială și împlinirea de sine. (Zapf 1987. 138) Astfel că activitatea de optimizare a individului în secolul XXI implică o dispută continuă cu noile opțiuni și posibilități de alegere. Fenomenul de pluralizare pretinde existența unei calități înalte a competențelor personale. (Pörnbacher 1999. 185)

La începutul secolului XXI percepția momentană a vieții a fost descrisă prin noțiunea de “*precaritate*”- un statut care între timp s-a extins și asupra altor domenii de viață, precum perspectivele legate de viitor și de sensul vieții, domenii care datorită caracterului efemer al societății moderne sunt greu de planificat. (Ferchhoff 2007. 83)

Este posibil ca forța și complexitatea tranziției sociale să fie copleșitoare, totuși o depășire este doar atunci posibilă, când este conștientizată necesitatea confruntării și a pregătirii în fața acesteia. (Kennedy 1993. 442) Căci viața constă în mod evident într-o tensiune în cadrul unor polarități dinamice, precum: tensiune și relaxare, integrare și dezintegrare, despărțire și revedere, a ține strâns și a da drumul, etc. Aceste contexte de tensiune ne învață necesitatea dobândirii unor strategii de acceptare și schimbare pentru a fi capabili de a naviga între polarități și contradicții fără a eșua. (Schröder 2009. 234)

Viitorul vestului-european se desfășoară în prezent între următorii *parametri*: pe de o parte o societate bazată pe cunoaștere și o economie, respectiv standarde de viață durabile, pe de altă parte - procese de globalizare precum și o conștiință ecologic-culturală și regională. Astfel că rămâne mai departe valabilă provocarea de a dezvolta scenarii care să conțină un echilibru între acești doi poli și în același timp să fie practicabile. (Steinmüller et.al. 2000. 51) Disputa legată de viitor se desfășoară din două perspective diferite: pe de o parte o perspectivă optimistă, ce se ocupă cu noile posibilități și cu cei care câștigă în acest proces, iar pe de altă parte o perspectivă pesimistă, ce se ocupă de pierderi și perdanți. O imagine de ansamblu se formează ținând cont de ambele perspective, care confirmă în același timp că prăpastia dintre grupele sociale se va extinde tot mai mult în secolul al XXI-lea. O societate care dispune însă de resurse tehnice și financiare, de un sistem de educație de bună calitate și de o cultură stabilă de solidaritate este cel mai bine înzestrată pentru secolul al XXI-lea. (Kennedy 1993. 423-424)

Viitorul implică o atitudine *activă* și nu una pasivă a individului și trebuie să verifice dacă flexibilitatea este adecvată ca element fundamental și în același timp să sublinieze nevoia de responsabilitate și precauție în considerație față de moștenirea culturală. (Binde 2007. 320 et seq.) Deoarece tranziția socială se manifestă mai mult indirect asupra individului, modificând condițiile sistemelor de bază, ca familia sau domeniul profesional, reacția acestuia depinde în mare măsură de resursele de care dispune în confruntarea cu aceste schimbări. (Pinquart / Silberreisen în Hasselhorn / Schneider 2007. 445) Conform lui Pinquart și Silberreisen este posibil ca indivizii să profite de avantajele tranziției culturale numai dacă vor fi create noi posibilități de acționare. (idem. 451) Chiar dacă la ora actuală există în societate un consens de baza referitor la respectul față de viață, libertate și egalitate, solidaritate și dreptate, lipsește totuși un limbaj comun, care să formuleze aceste valori într-un mod accesibil dezvoltării personale și a cadrului public. (Lohauß 1995. 228) Astfel că urmările procesului de tranziție al societății devin o provocare atât pentru politica culturală a secolului XXI, cât și una la nivel individual.

W. Schmid se alătură acestui diagnostic al timpului căci analiza sa ca și început al *capitolului cinci* – se dovedește a fi foarte detaliată, iar din punct de vedere istoric bine întemeiată, deoarece el analizează fenomenele actuale în contextul istoric de origine și realizează astfel conexiuni între trecut și prezent. Conform părerii lui necesitatea filosofiei artei de a trăi apare pe baza conflictului elementar al capitalismului, produs datorită insistării unilaterale asupra imperativului spre progres. (Schmid 1998a)

Dilema libertății, ca martoră a unei structuri contradictorii, este formulată de către Schmid : „Eliberarea de o restricție, de o necesitate, de o formă, care poate a devenit prea rigidă, poate în final să fie consolidată doar printr-o altă formă, necesitate sau restricție, care la rândul ei fixează libertatea și o limitează.”(1998a. 115) Din aceasta reiese clar faptul că prețul libertății este tocmai renunțarea la libertatea câștigată, care se bazează pe o măsură de concretizare, ce la rândul ei depinde de posibilitatea liberă de alegere sau renunțare.

Schmid constată, ca și o consecință a libertății moderne, că indivizii lansați în această libertate din lipsa capacității de stabilire a unei relații cu ei înșiși, se deplasează în două direcții greșite: înspre lipsa de personalitate sau egocentrism. (Schmid 2004. 15) Astfel că necesitatea *artei de a trăi* apare tocmai în momentele când viața devine confuză, când normele și tradițiile își pierd puterea, când oamenii dezorientați încep să se

îngrijoreze de situația lor. (Gödde/Zirfas 2014. 19) Termenul de „arta de a trăi” își are proveniența în filosofia antică: în greacă *technē tou biou*, *technē peri bion* sau în latină *ars vitae*, *ars vivendi*. Faptul că această “artă” a fost uitată se datorează – conform lui Schmid – concepției moderniste a filosofilor din iluminism, care au văzut rezolvarea problemelor existenței în știință, tehnică și economie. Astfel că de atunci a revenit filosofiei doar sarcina de a analiza teoria științei. (2005. 13)

Din această perspectivă este prezentată în *capitolul patru* justificarea argumentativ-teoretică a lui Schmid a unei noi filosofii a artei de a trăi, pe baza concepției lui M.Foucault. Schmid definește filosofia la general ca “un moment interior de reculegere și reflectare”, astfel că arta de a trăi s-ar defini la rândul ei ca “o reflectare asupra fundamentelor și formelor posibile a artei de a trăi.” (Schmid în BKJ 1999.15) Schmid face deosebirea între filosofie ca artă de a trăi – deci o filosofie aplicată – și o artă de a trăi filosofică. În conceptul său arta de a trăi reprezintă mai degrabă o reflecție teoretică referitoare la o conducere conștientă a vieții și mai puțin o formă filosofică aplicată, asemănătoare antichității. De aceea Schmid o denumesc filosofia artei *de a trăi* și nu filosofia *ca artă* de a trăi. (1998a. 10) În această artă de a trăi – asemenea artiștilor – avem de a face cu un comportament *creativ* față de multitudinea de perspective și complexitate, cu alegerea unei priorități, cu concentrarea asupra unui aspect, dar și cu curajul spre deschidere și nefinalizare a lucrării. Astfel se justifică conotația artei de a trăi ca artă.

Filosofia ca *spațiu de cugetare* și orientare poate și trebuie – conform lui Schmid – să-și aducă contribuția specifică față de cugetarea asupra existenței umane. Tocmai acesta a fost obiectivul încercărilor sale de reabilitare și rejustificare a unei arte filosofice de a trăi. Ca aspecte caracteristice el numește: originea istorică și uitarea actuală modernă a artei de a trăi, încadrarea ei sistematică în cadrul filosofiei practice, raportul acesteia față de morală, etică și artă precum și ancorarea antropologică. (idem. 26)

Motivația de bază indică mai departe către schimbarea continuă a formei subiectului, ce este determinată din punct de vedere istoric, iar în prezent este foarte transformabilă. În prezent *normele* stau față în față cu *formele*, iar *tehnologiile morale* vis-a-vis cu cele *de sine* (“Selbsttechnologien”). *Constituirea de sine* a individului sau “patosul transformării” reprezintă prin urmare momentul de plecare în reargumentarea eticii ca artă de a trăi la Foucault. (Schmid 1991. 386)

Artei filosofice de a trăi i se atribuie un loc în cadrul filosofiei *practice*, ce are o relație stransă cu viața practică. Aici este vorba de interpretarea conexiunilor în vederea aplicării mai eficiente a conceptelor teoretice în practică. (Schmid 1998a. 57) Prin aceasta, filosofia artei de a trăi ocupă o poziție contrară față de o înțelegere *populară* a artei vieții, al cărei obiectiv este rezolvarea concretă prin soluții practice a problemelor precum și savurarea vieții.

Arta filosofică de a trăi pornește la Schmid (1998a/b; 1999; 2000) cu *grija de sine* (“Sorge um Sich”), ce activează *interesul personal* (“Eigeninteresse des Selbst”) și în final mobilizează *împuternicirea de sine* (“Selbstmächtigkeit”), ca eliberare față de o conducere heteronomă. Astfel că grija de sine plină de teamă la început, se transformă într-o *grijă de sine înțeleaptă*, ce nu are nimic de a face cu gândirea pozitivă sau cu egoismul, ci cu *munca față de sine* (“Arbeit an Sich”), adică față de percepția, orientarea și dezvoltarea proprie, în interacțiune și nu în izolare față de societate. O viață împlinită nu se bazează pe o fericire hedonistă, ci depinde de o *alegere înțeleaptă și independentă* a posibilităților reale și existente. Cu ajutorul *înțelepciunii/rațiunii* („Klugheit”) și a *măsurii proprii* (“eigenen Maß”) este posibilă realizarea echilibrului între viața interioară și cea exterioară, între dorințe și limite. În final, trebuie ca viața proprie - ca o *operă de artă* - să corespundă standardelor proprii și să transmită plăcerea unei experiențe bogate.

W. Schmid se bazează în reconstrucția filosofiei artei de a trăi pe linia tradiției filosofice practice din antichitate până la renaștere, care a motivat o gândire reflectivă asupra vieții proprii în context social. Pornind de la o evaluare istoric-sistematică elegantă din antichitate și până în prezent – ce este prezentată în *capitolul patru* – Schmid dezvoltă mai departe supoziții practice a unei arte filosofico-moderne de a trăi, care vor fi dezbătute în *capitolul cinci*.

Astfel că diferența între o artă de a trăi filosofică și una populară⁸ constă în elementul *milesian și pitagoreic*, conform căruia nu este suficientă cugetarea simplă asupra vieții cotidiene, ci și încadrarea acesteia într-un context extins istoric, terminologic și de proveniență. (Schmid 1998a. 50) Elementul *sofistic* este reprezentat prin luarea în considerare a structurilor de putere și căutarea structurilor de bază nu ca și scop în sine, ci ca și orientare în conducerea vieții prin includerea contradictoriului ca opțiune a modernismului. (idem. 51)

⁸ Aceasta își găsește rațiunea de a fi în depășirea imediată a problemelor cotidiene și în savurarea vieții.

Ca aspect *socratic-platonic* este privit modul de dialog care favorizează o privire obiectivă, distanțată față de sine, o „privire din exterior“. Aceasta conduce la transformarea *grijii de sine anxioase* spre o *grijă de sine înțeleaptă*, plină de atenție și considerație, prudentă și prospectivă, care se răsfrânge mai departe asupra celorlalți, asupra societății până în final la nivelul planetei. (idem.; Götter / Zirkas 2014. 21)

Elementul *aristotelic* se regăsește în categoria de „*alegere*“. Căci numai o alegere conștientă poate să conducă la o „*împuternicire de sine*“ la nivel fizic, intelectual și sufletesc. În acest context Schmid aduce în discuție aspectul unei fenomenologii și hermeneutici proprii, care au rolul de a-i deschide individului un orizont de perspective și decizii. După eliberarea din heteronomie, relațiile noi obținute în mod independent joacă un rol important în crearea sensului vieții și în dezvoltarea sensibilității, a percepției fine și a înțelepciunii. (Götter / Zirkas 2014. 21-22; Schmid 2004; 2010)

Și aspectul *cinic* devine vizibil în „*împuternicirea de sine*“ („*Selbstmächtigkeit*“) și în „*preocuparea de sine*“ („*Selbstaneignung*“) în sensul schimbării și al consolidării, ce conduce la conceptul modern de autonomie. Schmid identifică ca element *epicurean* tratarea în mod conștient a emoțiilor precum și alegerea calculată a plăcerilor. Este vorba de o dozare potrivită, uneori chiar de o renunțare ascetică sau de o amânare, temperare sau chiar de acceptare a durerii – în locul plăcerii de consum hedoniste. (Schmid 1998a. 52; 2004. 42 et seq.)

Elementul *stoic* constă în aspectele constitutive, în forma pe care individul și-o dă propriei vieți. O „viață bună“ – care pentru Schmid desemnează o viață împlinită – reprezintă o viață echilibrată între alegerile proprii și limitele exterioare. Stoicismul devine foarte vizibil tocmai în situațiile când omul nu dispune de putere/influență sau când trebuie să accepte anumite lovituri de soartă. (idem.)

Conceptul lui Schmid cuprinde însă și elemente moderne întâlnite între secolele XVI și XX, care pentru Schmid sunt indispensabile întemeierii unei etici moderne. Astfel întâlnim elementul *eseistic* al drumului experimental a lui Montaigne de încercare și experimentare față de sine și față de viața proprie. (Schmid 1998a. 53) Și aspectul *sceptic* este prezent prin îndoiala față de așa numitul „adevăr“ în cunoștință, în comportament, în terminologii și în timpul prezent. (idem.; Götter / Zirkas 2014. 21)

În final trebuie amintit și elementul *critic* referitor la o viață “adevărată”. Aici nu este vorba de o revendicare a adevărului, ci de o corecție critică în viață, față de dominanța dogmatismului, misticismului sau a științei, în general față de ideologiile politice și în final față de însăși arta de a trăi. În acest sens nu vor fi formulate reguli sau rețete *normative*, ci doar *recomandări opționale*, care cel mult pot fi plauzibile. Astfel că sarcina filosofilor moderni ai artei de a trăi constă în faptul de a scoate în evidență opțiunile existente și de a evalua în sistem de pro și contra argumente – fără a prescrie norme obligatorii – cu scopul de a-i crea posibilitatea individului de a lua decizii. (Schmid 2005. 14)

Desfășurarea detaliată a diferitelor perspective ce stau la dispoziția individului constituie în final contribuția *originală* a lui W. Schmid în reabilitarea filosofiei moderne a artei de a trăi, care este prezentă în publicațiile sale. (Schmid in BKJ 1999. 22) Această deschidere a artei de a trăi la Schmid se dovedește a fi relevantă și în contextul intercultural, ca o sinteză creatoare între universalitate și particularitate. (Fellmann 2009. 177-178)

Este necesar ca și critica adusă față de reabilitarea artei de a trăi la Schmid să fie la rândul ei analizată din punct de vedere obiectiv. Punctele critice principale au în vedere neclaritatea terminologică, cu care Schmid operează în justificarea necesității unei arte de a trăi și în conceptul său de autonomie. Obiectivul lui Schmid însă îl reprezintă conexiunile ample de istorie și terminologie, iar mai puțin analizele exegetice de detaliu. Criteriul său în alegerea termenilor este operabilitatea și nu precizia construcției exegetice. Și totuși definirea terminologică și delimitarea față de alte discipline rămâne deocamdată un punct slab, care necesită prelucrare.

În domeniul practic Schmid tratează teme și provocări actuale, deja amintite din domeniul psihologic și sociologic, ce vor fi prezentate în continuare în *capitolul cinci*. În *concluzia finală* acestea vor fi reflectate la nivel interdisciplinar și vor fi formulate sugestii suplimentare. Conceptul lui Schmid - prin care el informează și susține individul în procesul de formare și diferențiere al calităților de autoconducere, - se dovedește a fi relevant din punct de vedere psihologic. Pentru o mai bună înțelegere interdisciplinară se recomandă în viitor mai întâi compararea termenilor, respectiv a semnificației lor și stabilirea unei baze comune în cercetare. Astfel că definiția de bază a identității la Schmid nu corespunde cu cea psihologică, ci doar “*identitatea reînnoită*” a lui Schmid, care alături de constituirea coerenței se apropie mult de termenii conceptului de sine, de dezvoltare a

personalității sau de formare a identității din punct de vedere psihologic. La fel și procesul reflectiv de formare a sinelui (“Selbstformung”) prezintă asemănări cu analiza stilului de viață din psihologia individuală.⁹

Asemănător analizei socio-psihologice percepe și Schmid tranziția socială abruptă cu consecințele ei față de individ, care implică de urgență dobândirea sau perfecționarea capacităților de autoconducere. Astfel că subiectul formării indentității, ce implică o *constituire a sinelui*, ocupă un loc considerabil în opera sa.

În timp ce în domeniul de cercetare a identității nu s-a impus încă nici un model definitiv, Schmid adoptă o poziție clară, prin care își plasează modelul la limita între cele două categorii de concepte competitive¹⁰ pe care le îmbină. Acest lucru îi reușește datorită relativizării coerenței prin divizarea acesteia într-o parte interioară și una exterioară. Astfel că formarea nucleului interior se afiliază abordării tradiționale a identității, în timp ce formarea părții exterioare a coerenței corespunde unei abordări moderne. În acest punct devine vizibilă poziția lui Schmid de pionierat în domeniul formării identității umane.

În continuare Schmid dezbate problema *dezorientării* și *multioptionalului* societății pluraliste și vede rezolvarea în puterea de decizie și calitățile individului, ale căror premise și pași de atingere le prezintă într-un mod amănunțit. Însă atât aici, cât și în ceea ce privește modelul său de formare a identității se ridică obiecția referitoare la practicabilitatea și durabilitatea acestuia, mai ales că problema *resurselor individuale* nu pare a fi tratată suficient de către Schmid.

Dispoziția precum capacitatea de decizie și reflectare impun la vârsta adultă anumite premise emoționale, cognitive și motivaționale, care trebuie luate în considerare.¹¹ (compară Neufeld / Mate 2007.) Referitor la formarea și dezvoltarea competențelor de

⁹ Sub noțiunea de stil de viață rezumează Adler fenomene ca și cunoaștere, percepție, emoții și acțiuni ca legătură între trecut și viitor. (Dietrich 1992. 294)

¹⁰ Poziția tradițională pornește de la premiza formării identității prin intermediul coerenței și a continuității într-un cadru prestabilit, în timp ce pozițiile moderne insistă asupra dezvoltării personale prin echilibrarea ambivalențelor și dinamizarea psihică (vezi capitolul 1.4.)

¹¹ Și întrebarea – dacă în cazul unei conduceri puternice heteronome sau în cazul existenței unei labilități sau chiar dereglări psihice – poate într-adevăr să apară dorința după o conducere autonomă – rămâne în continuare deschisă. Din perspectiva dezvoltării moral-psihologice se naște întrebarea referitoare la nivelul de dezvoltare necesar capacității de reflectare obiectivă și de posibilitățile de promovare a acestora la vârsta adultă.

conducere autonomă la copii și adolescenți în cadrul unui context educativ, Schmid s-a exprimat suficient de detaliat și clar.

El își vede contribuția sa în *lucrarea de informare* privind arta de a trăi în publicarea de cărți, în susținerea de prelegeri și discuții personale. Obiectivul său îl prezintă încurajarea individului spre o conducere autonomă și conștientă a vieții prin intermediul reflecției consecinței logice de la cauză la efect. Interesul internațional față de conceptul său filosofic al artei de a trăi precum și vânzarea publicațiilor sale sunt o dovadă a faptului că Schmid a atins “nervul timpului” și că a ales un limbaj adecvat. Prelegerile sale ating un cerc tot mai mare de oameni cu vârste diferite. Și totuși cercul său de influență este destul de limitat. Căci arta de a trăi a reprezentat de-a lungul istoriei o teorie și practică de etică universal valabilă, care era totuși limitată la nivelul unei clase sociale specifice.¹² În ciuda relativității introduse de Schmid prin *caracterul optativ*¹³ comparativ cu antichitatea, aspectul aplicativ al conceptului său necesită în continuare o analiză socială mai apropiată și diferențiată.¹⁴ Schmid se opune reproșului privind caracterul elitist al artei de a trăi, amintind de caracterul elitist al filosofiei la general, cât și al proiectului democratic. (Schmid 1998a. 50).

În același timp este nevoie ca viziunea și conceptual său să fie traduse în practică și dezvoltate din perspectiva grupului țintă. În domeniul educativ este posibilă introducerea ca materie a „conducerii vieții” în școli sau dezvoltarea curriculumului recomandat de Schmid în acțiuni extrașcolare. O condiție esențială în acest sens o reprezintă căutarea și pregătirea de pedagogi în acest domeniu. Concretizarea unui program de formare pentru adulți în domeniul artei de a trăi cu o rază mare de acțiune rămâne în continuare o problemă deschisă.

Echilibrul ca și o armonie în tensiune – acesta este mesajul lui Schmid în mijlocul tensiunii dintre: comunitate și individ, între stabilitate și flexibilitate, solidaritate și realizare personală, libertate și dependență, conducere autonomă și heteronomă, între pretenție și efort, precum și în comportamentul față de noile mass-media și tehnologii - unde *măsura proprie* desemnează o măsură orientativă între extreme și în același timp o

¹² Gödde / Zirfas 2014. 16.

¹³ Universalitatea artei filosofice de a trăi constă astăzi în individualitatea ei și nu în caracterul obligatoriu al conținutului. (Gödde / Zirfas 2014. 18; comp. Krämer 1988.)

¹⁴ În acest sens este necesară consultarea atât a rezultatelor studiului de cercetare PIIAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies 2013) cât și a conceptului de cercetare a mediului social în evaluarea gradului și al nivelului de influență a lucrării informative a lui Schmid.

caracteristică a unei personalități mature, ce percepe atât realitatea față de șanse și resursele necesare, cât și față de premisele existente.

Schmid încearcă să realizeze un mod de tratare *integrativ* față de contradicțiile postmoderne, unde elementele contradictorii supraviețuiesc împreună conform principiului “atât unul cât și celalalt”. Prin intermediul *maximei* sale *despre echilibru*, Schmid încearcă să realizeze nu doar o sinteză culturală de valori, ci și una între pragmatismul rațional și romantismul idealist. Această sinteză își găsește exprimarea în viziunea unei *alte epoci moderne*, nu anulate, ci transformate, reflectate și echilibrate. Această viziune traversează toată opera lui Schmid.

În ce privește drumul realizării acestei viziuni, se constată între conceptul lui Schmid și perspectivele de rezolvare ale lui Lohauß, Pinquart și Silbereisen nu doar mari asemănări, ci și anumite diferențe. În timp ce “politica artei de a trăi” la Schmid se bazează pe o schimbare de sistem din interior spre exterior, pornind de la indivizi în particular (Schmid 1998a. 156 et seq.) celelalte concepte pornesc de la o schimbare la nivel politic, apoi economic și în final individual.

În același timp se dovedește a fi foarte important faptul că fiecare supoziție trebuie să răspundă spiritului epocii atât prin intermediul unui element compensator, corespunzător nevoii cât și printr-o distanță critică care să permită un efect corectiv. Aceste două aspecte: de înțelegere precum și critică față de societate în forma unei ambivalențe integrate și echilibrate sunt vizibile în opera lui Schmid. Astfel că supozițiile sale depășesc cu mult limitele adaptării.

Schmid susține idea unei istorii deschise, care poate fi scrisă prin activitatea indivizilor – cel mai bine într-o atitudine de optimism pesimist; o istorie, a cărei deschidere poate să conducă în secolul XXI la un sfârșit real al întregii istorii și existenței umane. Viziunea unui alt modernism se străduiește din plin să contracareze acest destin. (idem. 183 et seq.)

Rămâne de așteptat și sperat, ca mulți oameni să aplice imperativul existențial al lui Schmid: „Modelează-ți viața în așa fel, ca să fie demnă de confirmare“ (2005. 23-24), astfel ca să poată profita de „arta de a trăi ca cea mai înaltă dintre arte“.¹⁵ Căci o “viață bună” nu înseamnă o viață ușoară, ci o viață împlinită de conștiința existenței, de o

¹⁵ Conform afirmației lui Bertolt Brecht.

întreagă paletă de experiență și exercitare a vieții. (idem.) Astfel, că arta filosofică de a trăi tratează “mai puțin despre o viață bună și mai mult ... despre o viață bine condusă și în acest sens o viață adevărată.” (Schmid 1998a. 93-94) Chiar dacă arta de a trăi este “precară... și imposibil de cuprins vreodată în întregime [ea] este totuși...nu are alternativă.”¹⁶

Bibliografie selectivă:

- Alwin, D.P. (1995). Taking time seriously: Studying social change, social structure, and human lives. In: P. Moen u.a. (Hrsg.) *Examining lives in context*. American Psych. Association, Washington D.C.
- Beck-Gernhsheim E. (1983). Vom „Dasein für andere“ zum Anspruch auf ein Stück „eigenes Leben“. Individualisierungsprozesse im weiblichen Zusammenhang. In *Sozialen Welt*, 3, 1983.
- Beck, Ulrich (Hrsg.) (1997b). *Kinder der Freiheit*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Binde, Jerome (Hrsg.) (2007). *Die Zukunft der Werte. Dialoge über das 21. Jahrhundert*. Suhrkamp Verlag, Paris.
- Dieterich, Michael (1992). *Handbuch Psychologie und Seelsorge*. 2. durchgesehene Aufl., R. Brockhaus, Wuppertal und Zürich.
- Evers, Reimung (2000). *Soziale Kompetenz zwischen Rationalisierung und Humanisierung - eine erwachsenenpädagogische Analyse*. LIT, München.
- Faltermaier, Toni u.a.: *Entwicklungspsychologie des Erwachsenenalters*. 2. überarb. und erw. Auflage., Kohlhammer Verlag, Stuttgart u.a.
- Fellmann, Ferdinand (2009). *Philosophie der Lebenskunst zur Einführung*. Junius Verlag, Hamburg.
- Ferchhoff, Wilfried (2007). *Jugend und Jugendkulturen im 21. Jahrhundert. Lebensformen und Lebensstile*. 1. Aufl., VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.

¹⁶ Gödde / Zirfas 2014. 25

- Flammer, August (2009). *Entwicklungstheorien. Psychologischen Theorien der menschlichen Entwicklung*. 4., vollst. überarb. Auflage, Huber Verlag Hogrefe AG, Bern.
- Frankenberger, Rolf / Gerd Meyer (2008). *Postmoderne und Persönlichkeit : Theorie - Empirie – Perspektiven*. 1. Aufl. Nomos, Baden-Baden.
- Gödde, Günter und Jörg Zirfas (Hg.) (2014). *Lebenskunst im 21. Jahrhundert*. Wilhelm Fink, Paderborn.
- Haußer, Karl (1995). *Identitätspsychologie*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg u.a.
- Heinzlmaier, Bernhard (2013) *Performer, Styler, Egoisten. Über eine Jugend, der die Alten die Ideale abgewöhnt haben*. 1. Aufl., Archiv der Jugendkulturen Verlag KG, Berlin.
- Heinzlmaier, Bernhard / Philipp Ikrath (2013). *Generation EGO. Die Werte der Jugend im 21. Jahrhundert*. Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft, Wien.
- Hetzel, Andreas (2004). Arbeit und Lebensführung. In: Gamm u.a.: *Die Gesellschaft im 21. Jahrhundert. Perspektive auf Arbeit, Leben, Politik*. Campus Verlag, Frankfurt / New York.
- Inglehart, Ronald (1989). *Kultureller Umbruch: Wertewandel in der westlichen Welt*. Studienausgabe, Campus Verlag, Frankfurt am Main u.a.
- Kaminski, Katharina (2014). *Selbstwertstreben und Selbstwertgefühl. Traditionen und Perspektiven*. V. / R. Unipress, Göttingen.
- Kennedy, Paul (1993). *In Vorbereitung auf das 21. Jahrhundert*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Keupp, H. (1999). *Identitätskonstruktionen: Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Kirsch, Guy (1995). Vom Individualismus zum Dividualismus oder Warum der Mensch nicht implodiert, sondern explodiert. In: Kreyher, J. Volker und Carl Böhret (Hrsg.): *Gesellschaft im Übergang. Problemaufrisse und Antizipationen*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden.

- Klages, Helmut (1988). *Wertedynamik. Über die Wandelbarkeit des Selbstverständlichen*. Edition Interfrom, Zürich.
- Klages, Helmut (1995). Lässt sich an der Schwelle zum 3. Jahrtausend noch von ‚Fortschritt‘ reden? In: Kreyher, J. Volker und Carl Böhret (Hrsg.): *Gesellschaft im Übergang. Problemmaufrisse und Antizipationen*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- Krämer, Hans (1988). Thomas Alexander Szlezak, Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie. Interpretationen zu den frühen und mittleren Dialogen. In: *Perspektiven der Philosophie* 14.
- Lohauß, Peter (1995). *Moderne Identität und Gesellschaft. Theorien und Konzepte*. Leske + Budrich, Opladen.
- Lohaus, Arnold / Marc Vierhaus (2013). *Entwicklungspsychologie des Kindes- und Jugendalters für Bachelor : Lesen, Hören, Lernen im Web*. 2., überarbeitete Auflage. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Meyer-Probst, Bernhard/Helfried Teichmann (1984). *Risiken für Persönlichkeitsentwicklung im Kindesalter*. 1. Aufl. , VEB Georg Thieme, Leipzig.
- Miller, H. Patricia (1993). *Theorien der Entwicklungspsychologie*. aus dem amerik. Übers. von A. Hildebrandt-Essig. Mit e. Vorw. Zur dt. Ausg. von B. Rollett Spektrum, Akadem. Verlag, Heidelberg u.a.
- Neufeld, Gordon / Gabor Mate (2006). *Unsere Kinder brauchen uns*. 1. Aufl., Genius Verlag.
- Nolte, Paul (2006). *Riskante Moderne. Die Deutschen und der neue Kapitalismus*. Verlag C.H.Beck, München.
- Oerter Rolf / Leo Montada (Hrsg.) (2008). *Entwicklungspsychologie*. 6., vollst. überarb. Aufl. Beltz PVU, Weinheim ; Basel.
- Opp, Günther / Michael Fingerle (2007). *Was Kinder stärkt. Erziehung zwischen Risiko und Resilienz*. 2. Völlig neu bearb. Aufl., Ernst Reinhardt Verlag, München / Basel.

- Pflüger, Frido (2006). Katholische Schule als missionarischer Ort – die besondere Situation in den neuen Bundesländern. In: Müller Wolfgang / Bruno Santini-Amgarten (Hrsg.) *Minimalia christlicher Bildungspraxis. Das christliche Verständnis von Bildung in einem konfessionsneutralen Staat*. Theologischer Verlag, Zürich.
- Pinquart Martin / Rainer K. Silbereisen (2007) . Sozialer Wandel. In: Hasselhorn Markus und Wolfgang Schneider: *Handbuch der Entwicklungspsychologie*. Hogrefe Verlag, Göttingen u.a.
- Pörnbacher, Ulrike (1999). *Ambivalenzen der Moderne. Chancen und Risiken der Identitätsarbeit von Jugendlichen*. Leske+Budrich. Opladen.
- Rattner, J. (2006). Über den Begriff der seelisch-geistigen Entwicklung. In: *Psychologica. Miteinander leben lernen*. Zeitschrift für Tiefenpsychologie, Persönlichkeitsbildung und Kulturforschung. 3/2006.
- Ritz-Schulte Gudula / Alfons Hückebrink (2012). *Autor des eigenen Lebens werden. Anleitung zur Selbstentwicklung*. W. Kohlhammer, Stuttgart.
- Schmid, Wilhelm (1991). *Auf der Suche nach einer neuen Lebenskunst*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Schmid, Wilhelm (1998a). *Philosophie der Lebenskunst. Eine Grundlegung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Schmid, Wilhelm (1998b). Das Leben als Kunstwerk. In: *Kunstforum International*, Bd. 142.
- Schmid, Wilhelm (1999). Über den Versuch zur Neubegründung einer Philosophie der Lebenskunst. In: BKJ e.V. (Hg.): *Lernziel Lebenskunst* (113-129). Remscheid.
- Schmid, Wilhelm (2000). *Schönes Leben. Einführung in die Lebenskunst*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Schmid, Wilhelm (2004). *Mit sich selbst befreundet sein. Von der Lebenskunst im Umgang mit sich selbst*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

- Schmid, Wilhelm (Hrsg.) (2005). *Leben und Lebenskunst am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Schröder, Jörg (2009). *Besinnung in flexiblen Zeiten. Leibliche Perspektiven auf postmoderne Arbeit*. 1. Aufl., VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Steinmüller Karlheinz (2000). Zukunftsforschung in Europa. Ein Abriß der Geschichte. In: Steinmüller, Karlheinz u.a.(Hrsg.): *Zukunftsforschung in Europa. Ergebnisse und Perspektiven*. 1. Aufl. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- Voß, Günther G. (2004). Werden Arbeitskräfte zu Unternehmern ihrer selbst? Thesen zur Arbeit, Lebensführung und Gesellschaft im 21. Jahrhundert. In: Gamm u.a. *Die Gesellschaft im 21. Jahrhundert. Perspektiven auf Arbeit, Leben, Politik*. Campus Verlag, Frankfurt / New York.